

N. F. Preobraženski:

K zedinjenju cerkva.

Prof. Grivec seznan v svoji knjigi¹ bravca sicer z vso vzhodno cerkvijo, govori „zaradi popolnosti“ tudi o Romunih in Grkih, toda večina njegove knjige je posvečena slovanskim cerkvam. Saj je namenjena občinstvu, ki se zanima najbolj za slovansko pravoslavje (str. 4) in „vzhodna cerkev je po veliki večini slovanska (113)“. „Od Slovanov je odvisno cerkveno ujedinjenje“, ki ga hoče pisatelj pospešiti s to knjigo. V tem okviru opisuje Slovencem religijozno življenje vzhodnih Slovanov. Nemško časopisje je takoj povdarilo politični pomen Grivčeve knjige za južno slovanstvo (prim. „Tagespost“, večerni list 27. VIII. 1918). Tudi mene zanima v naslednjem bolj aktualna, živa tendenca tega dela, ko njegova raziskavanja in doneski. Za Grivca eksistira vprašanje zedinjenja samo v katoliški cerkveni luči. Pravoslavna cerkev mu je „nezedinjena (10)“ in „razkolna (17)“, kajti „... ločila se je od zakonite vzhodne cerkvene oblasti rimskega papeža,“ spremenila je svoj nauk (ki je bil pred razkolom v popolnem soglasju s katoliškim naukom — 23) in zato ne more uspešno skrbeti, da bi se v verskem življenju ohranjal pravi duh in red (56). S tega stališča očita Grivec pravoslavni cerkvi od leta 867 naprej (10) dogmatične in obredne verske „zmote (14)“ ter logično dokazuje, da se more obnoviti „nekdanja slava vzhodne cerkve“ samo v zvezi s katoliško cerkvijo (112). Zadnji sklep njegovih izvajanj je „Tagespost“ v zgoraj omenjenem poročilu formulirala tako: „Der Verfasser... kommt zum Schlusse, dass sich die orthodoxe Kirche zum Papstum bekennen müsste.“ — Diskusija o tem, ali se lahko posamezni pravoslavni povzpnejo do večje pobožnosti, celo do svetniške popolnosti, spominja precej na srednjeveško filozofiranje o usodi duš Sokrata in Platona, ki sta tudi bona fide živela zunaj prave cerkve (57). Razumljivo je, da katoliški duhovniki v obče ne morejo misliti drugače. Ne nameravam poseči po argumentih, na temelju katerih vzhodna

¹ Dr. Fr. Grivec: Pravoslavje. Ljubljana, 1918. Izdalo apostolstvo sv. Cirila in Metoda. 116+IV str. Cena 3 K.

cerkev ne priznava „filioque“ in drugih „razlik, ki jih ljudstvo ne pozna (14—)“ ali celo nauka o papežu. Kakšen pomen naj bi to imelo?! Pač pa je katoliška gorečnost Grivca že povzročila nekaj zmede. Saj sem slišal pred meseci (v osebnih pogovorih s pravoslavniimi Srbi in celo v češki svobodomiselni družbi, da se papež zavzema za Jugoslovane najbolj zato, ker bi po premaganem srbskem nasprotstvu bilo lažje doseči unijo tudi z Rusijo.

„Pravoslavje“ je izšlo jeseni l. 1918. Od tega časa so dogodki hitro napredovali. V poznejših člankih o „Slovanskem bogoslužju“ (tu in dalje spodaj citiram „Slovenca“ z dne 12. XII. 1918) se je Grivec odločno izjavil za uvedbo slovanskega bogoslužja rimskega obreda v takoimenovanem cerkveno-slovanskem jeziku in bogoslužnih knjig v cirilici (prim. še nepodpisani članek z istim naslovom v „Slovenca“, 10. XII. 1918), češ, tako „bodo Srbi nasproti katoliški cerkvi gotovo bolj prijazni in spravljivi, verske razlike se bodo gotovo manj čutile“. Grivec svari tam le pred popolno in nasilno odpravitvijo vseh katoliških zunanosti (na kar pa pravoslavni gotovo niti izdaleka ne mislijo) ter vprašuje: „Ali naj prezidamo naše cerkve, poderemo oltarje, odpravimo orglje in vse prilagodimo vzhodnemu obredu, ki je skoraj celo tisočletje obtičal brez razvoja in napredka? . . . Rimski obred se je tako razvijal, da je moderni dobi v mnogoterem oziru bolj simpatičen in prikladen, kakor vzhodni.“ — Zopet ne bom dokazoval nasprotnega. Na Ruskem so verniki nevoljni, ako župnik „hiti“; služba božja mora trajati 1 1/2 — 2 ur. Na Slovenskem pa ljudem ni prav, ako jih duhovnik predolgo v cerkvi zadržuje. Vendar mislim, da se ne more eno smatrati za modernejše od drugega, kakor seveda tudi ne mislim, da bi ruska vztrajnost Bogu na vsak način bolj ugajala. Koga naj prepriča Grivčeva polemika s sodobnimi ruskimi mistiki o tem, v katerem božjem hramu — katoliškem ali pravoslavnem — se čuti duša bolj hladno (31)? O zvezi narodne religijoznosti s cerkvenimi teksti in obredi govori V. O. Ključevskij, početnik moderne ruske historijografije (Kurs ruskoj istoriji III, 372). Kot primer navede vzklik mašnika pred prefacijo, s katerim opozori vernike na bližino glavnega trenutka maše, spremembe kruha in vina v sveto telo in kri.

„Kadar pravoslavni ruski mašnik pred oltarjem zakliče: „*Gorě imějim serdcá!*“ — se v pravoslavnem verniku navadno povzdigne vse njegovo religijozno mišljenje, kar ga dvigne nad

vse življenjske skrbi. Naj pa isti mašnik vzklikne kakor katoliški: „*Suisum corda!*“ — pa se isti vernik, naj še tako dobro vé, da je to isti vzklik, samo v latinskem jeziku in najsi bo štilistično še toliko energičen: pa se isti vernik ob tem vzkliku ne bo povzdignil z dušo, ker ga ni vaje. Tako so religiozna naziranja in mišljenje vsake družbe neločljivo zvezana s teksti in obredi, ki so jo vzgojili.“

Konkretne ovire zedinjenja so dvojne: 1. v dogmah in 2. v obredih (disciplina, ozir. ritus). Nikdar ne bo cerkev privolila v spremembo dogem, t. j. temeljnih verskih resnic, s katerimi ona stoji in pade. Med dogmatičnimi razlikami pa ima največji pomen nauk o prvenstvu in nezmotljivosti papeža. Pravoslavna cerkev se podredi samo vesoljnemu cerkvenemu zboru in samo ta bi lahko določil zedinjenje. S pravoslavnega stališča bi se papež tega vesoljnega zbora lahko udeležil samo kot rimski patrijarh, enakopraven z drugimi vesoljnimi patrijarhi. — S katoliškega stališča pa je baš rimski papež edina vidna vrhovna oblast za vesoljno cerkev. Pravoslavni bi morali sprejeti katoliški nauk o papeževem od Kristusa ustanovljenem prvenstvu (16, 26). V slučaju take katoliške unije bi gotovo polovico kardinalov dajala ruska cerkev. Tudi si lahko predstavljamo, da bi na papežev stolico prišel kedaj tudi kak Rus ali Srb in ne skoro vedno Italijan. Končno bi papežu ne trebalo vedno bivati izključno le v Rimu. Tako si predstavljajo bodoče zedinjenje katoliški (slovenski in hrvaški) duhovniki, s katerimi sem o tej reči govoril. Samo na ta način bi se dalo misliti na enotno cerkev SHS. Ako ostanejo cerkve nezedinjene, bodo vladale v vsej kraljevini SHS razmere, enake današnjim cerkvenim razmeram v Bosni. Kakor sedaj tam, bi lahko tudi tukaj izostala katoliška misijonska propaganda za spreobrnitev, katera, kar tudi Grivec (16, 108) vé, jako žali pravoslavne.

Manj ovir delajo na poti k zedinjenju razlike v obredih. Grivec povdarja tozadevno strpnost katoliške cerkve, ki uradno prepoveduje (zadnjič l. 1895) vzhodne kristjane navajati k latinskemu obredu (112). Lahko omenimo, da so katoliško cerkev do tega načela primorale bridke izkušnje v zgodovini. Prisiljena unija se je v XVI. in XVII. veku poplačala s krvavimi ukrajinskimi upori in potem s trajnim sovraštvom ruske države. Znova nam to potrjuje skrajna razburjenost, s katero je unirana gališka duhovščina pred nedavnim sprejela namere grofa Szeptyckega, ki

so merile na celibat, ako je na teh poročilih po časopisih kaj resnice. Grivcu sicer vzhodni obred ni nikaka ovira kulturnega in verskega edinstva, vendar pa ne misli, da bi kak katoliški narod z latinskim obredom sprejel vzhodni obred v ta namen, da bi sosedni pravoslavni narod pridobil za cerkveno zedinjenje. To lahko store posamezniki, s celimi narodi pa so taki poskusi nemogoči (113). — Drugi katoliški pristaši zedinjenja (zopet se sklicujem na privatne pogovore) gredo dalje in mislijo, da bi se unirani srbski cerkvi pri obredih lahko dale kake koncesije. Slovenci in Hrvati bi n. pr. lahko sprejeli obhajilo pod obema podobama. Mogoče bi se lahko odpravil celibat, ki je tolikokrat prava nevarnost za duhovnikovo avtoriteto.

Glavni pomen Grivčeve knjige in njegovih člankov v „Slovincu“ in „Času“ je, kakor vemo, njih aktivnost. Ali nam da ta koncepcija dovoljni odgovor na sedanje živo prašanje politične in tudi kulturne južnoslovanske edinosti? V svoji knjigi je zelo napadal bizantinsko razdiralno in politično načelo vzhodne cerkve, da se mora cerkvena razdelitev in oblast ravnati po politični razdelitvi (27, 91). Samostojnost posameznih narodnih cerkva, kakor ruske, srbske, bolgarske in drugih mu je bila popolnoma nerazumljiva. Očitno nespornost je pri tem zakrivilo, da je izvajal iz načel pravoslavne cerkve dosedanjo delitev Srbov na pet ločenih cerkvenih skupin: Srbijo, Črno goro, Bosno, Dalmacijo in Karlovško metropolijo (47). Ko so se sedaj vse te ločene skupine združile pod enim patrijarhatom, se je pač očitvidno pokazalo, da dotedanje ločitve ni zakrivila kaka bizantinska tradicija, ampak nemška in madžarska vlada po znanem svojem načelu: „Divide et impera.“ — Razkosanemu pravoslavju pa je s ponosom stavil za zgled „enotno cerkveno organizacijo, čudovito notranjo silo, življensko moč in nezlomljivo stanovitnost katoliške cerkve (116)“. To svoje stališče je moral itak že revidirati. Saj hoče zdaj, da naj katoliški Jugoslovani sprejmejo „častljivo cirilico kot dragoceni ključ do visoke vzhodne krščanske kulture in kot kulturno vez z našimi vzhodnimi brati („Slovenec“, 12. XII. 1918).“ Vendar pa mu je vzhodna, s katoliškega stališča „nezedinjena“ cerkev preživela „trhli organizem, ki se maje pod pritiskom novih vetrov (70).“ Posebno se mu smili ruski narod, ki bi, če „bi postal katoliški, po verski gorečnosti prekosil vse druge narode (56)“, sedaj pa trpi pod „okorelim bizantinstvom“ uradne vere. Ruski cerkvi je posvečena cela tretjina knjige (str.

50—86), pri presojanju pravoslavja ima v mislih pred vsem ruske razmere. Zaradi tega omenim na kratko glavne netočnosti v zgodovinskih izvajanjih pisatelja.

Nauk o Moskvi = tretjem Rimu, edini zastopnici pravoslavja (58), ni domačega ruskega, ampak balkanskega izvora. Dotične besede meniha Filofeja so le parafraza hvale Trnovu, prestolnici uničenega bolgarskega carstva. Nikakor ni treba smatrati ruskega razkola za dokaz posebne gnilobe ruske cerkve. Husitstvo in protestantizem sta bili dve mnogo bolj globoki gibanji. Patrijarh Nikon, povzročitelj razkola, je preozko, samo zunanje, po strani obreda, razumel idejo vesoljne cerkve (prim. Ključevskega Kurs, III, pogl. LX), pa tudi ni treba idealizirati staroverstva, politične reakcije (76). Upor strelcev, „ruskih janičarov“, ni imel samo verskih vzrokov, držale so jih skupaj vladine persekucije. Tudi francoski hugenoti (protestantje) so se povzdignili do visokega blagostanja. Za Grivca katolika bi to bila paralela njegovi trditvi, da je res „najboljši, najtreznejši in najvernejši del ruskega ljudstva zbežal v staroverstvo (78).“ Ruskemu narodnemu značaju pa je verska nestrpnost starovercev tuja. Posebno „brezpopovci“ včasih človeku druge konfesije niti ne dovolijo jesti iz njegovih posod, moliti pred njihovimi ikonami. Nekaj ljudi je od staroverstva odvrnil — in baš v letih najhujšega preganjanja — brezobzirni despotizem bogatih trgovcev in lascivnost od njih odvisnih samostanov. Bogataš je lahko v tak samostan zaprl za celo življenje kakega sorodnika, s katerim si je bil v laseh zaradi dediščine, ali hčer, če ni ravnala v vsem po njegovem. (Prim. spise Saltykova-Ščedrina)! —

„Pravoslavna konservativnost je nezmožna, da bi se prilagodila novodobnim razmeram in potrebam, zato je nesposobna za moderno dušno pastirstvo in nezmožna za boj proti modernemu brezverstvu, proti socialni bedi in anarhiji (40).“ Naj se torej pravoslavna cerkev, da se ne bo razkrajala do konca, nasloni na „gorečo in živo (101)“ zapadno cerkev. — Vpraša se sedaj, kako hoče Grivec vzhodnim bratom pomagati in kako si misli skupno cerkveno bodočnost? S stališča, ki ga zastopa on kot katoliški duhovnik, bo priznanje papeževega poglavarstva pomagalo pravoslavnim črez vse dvome in težave. Zopet se ne bom spuščal v strokovnjaške prepire. Samo da označim to strogo katoliško naziranje, omenim le nauk o preobilnem zakladu svetniških zaslug. Katoliška cerkev uči, da vsak svetnik ni izveličal

samo sebe, ampak da si je pri Bogu pridobil celo še več zaslug, ko jih je potreboval za lastno izveličanje. Ta nebeški zaklad svetniških dobrih del je papežu na razpolago; iz te zakladnice lahko deli po potrebi vernikom. To so odpustki. Grivec pravi (15): „Pravoslavni se sicer radi spotikajo nad odpustki, a bolj po nasprotstvu proti rimskemu papežu . . . Če bodo priznali vrhovno oblast rimskega papeža, jim odpustki ne bodo več tako neljubi.“ — Ali se to ne pravi, prelahko odpraviti vse pomiselke in prашanja, ki jih bo zbudil ta srednjeveški nauk v duši pravoslavnega vernika naših dni? — S svojega strogega stališča ima Grivec samo besede obsodbe za pravoslavno cerkev v onih slučajih, kjer se ona bolj ozira na živo človeško dušo nego na dogmo. Tako na str. 16: „Pravoslavna cerkev dovoljuje zakonsko ločitev (razporoko) zaradi prešuštva. To je dokaz, da cerkev brez živega vrhovnega učenitstva nima zadosti moči v boju proti človeškim strastem.“ Ločeni katoliki so si doslej pomagali s civilno poroko na Ogrskem; v Požunu se je v ta namen etablirala kar cela industrija. Drugim, ki niso imeli dovolj denarja, je preostajal samo „divji zakon.“ Rusija ni poznala civilne poroke. Brez dvoma je, da ne zadene v slučaju prešuštva enega izmed obeh zakoncev nobena krivda. Ta nedolžni del je potem, če je bil religiozen človek, trpel: saj ga je cerkev silila živeti v grehu in mu ni nikdar dovolila drugega zakona. Ugled cerkve se s tem pač ni povečal. Grivec s svojega stališča pohujšanja in izkušnjav ne vpošteva. Ali bi pridobila ruska cerkev na sočutju vernikov, če bi uvedla dotične katoliške norme? Težko je misliti, da bi se na ta način preprečila „brezvernost in svobodomiselnost“.

Zgodovinsko ime „sveta Rusija“, ki ga Grivec tako rad rabi, se naslanja pač na zunanjo, formalno pobožnost: dolge službe božje in mnogoštevilne cerkve. Vendar si ne upam presojeti, jeli Grivec razmerje ruske inteligence do ruske cerkve natančno popisal s sledečimi besedami: „Častitljivi bogoslužni jezik, mili napevi in slovesni obredi ugajajo tudi mlačnemu izobražencu ter so dobrodošli zaveznik za buditev slovesnega razpoloženja in domoljubja (43).“ Narodno-psihoški pomen religioznega teksta in obreda rad priznam, vendar pa mislim, da je ruski (in ne samo „mlačni“) inteligenci ruska cerkev draga ne samo zaradi obredov, temveč kot del narodne duše, moralična autoriteta. Dasi je ruska živa vera dosedaj mnogo trpela pod nesoglasjem z birokratično ureditvijo cerkve, uradnim pravoslavljem (55). Tem bolj umljava

bo želja po obnovitvi cerkve. V Rusiji so boljševiki ločili cerkev od države; Grivec ne verjame, da bo pri tem ostalo (87). Tukaj mu gotovo pritrди vsak poznavalec ruskih razmer, saj je težko verjeti, da bi na pr. celo češka država tako ločitev od cerkve gladko prebila. Ali ideal ne izgubi vsled praktičnih zaprek prav nič na svoji veljavnosti: samo ona cerkev bo prosta dolžnosti proti državi, ki se odreče privilegijem od strani države. Posmrtni hvalospevi na vrline Franca Jožefa I., ki so jih pisali tudi slovenski škofje, so dokaz istega bizantinstva (odvisnosti cerkve od države), ki ga Grivec venomer očita ruski cerkvi. Težko, da bo njegova panacea (papež, krščanski socijalni diktat) zadostovala vsem željam po obnovitvi cerkvenega reda pri pravoslavnihi. Všeč mu je ruska kritika delovanja ruskih škofov, ki „vselej potegnejo z birokracijo, ter s popi ravnajo, kakor s čredo sužnjev (66).“ Vsled teh razmer bo pač umestno napraviti na Ruskem konec samolastnemu škofovskemu gospodarstvu in protekciji. Ali ravno tako ne bo na Slovenskem in drugod več dolgo smela obstajati stara ponižujoča praksa, po kateri lahko dobi vsak kaplan nepričakovano sporočilo: „Es wird Ihnen der Kaplansposten in N. angewiesen, welchen Dienst Sie in 3 Tagen anzutreten haben.“ Dokler se te razmere ne spremenijo, se bodo vedno množili posvetni napadi na cerkev kot ostanek nesvobodne preteklosti, kateremu v novem, svobodnem življenju ni več pravega mesta (prim. uvodnik „Es gibt noch Fürsten und Knechte“, ki ga je prinesel „Arbeiterwille“ 22. XI. 1918). — Obnovitev in razširjanje redovništva se zdi Grivcu menda najbolj primerno sredstvo za ozdravitev pravoslavnihi razmer (67, 92, 110). Toda med ruskimi verniki je že davno popularno mnenje, da naj bo menih samotar, kakor že njegovo ime pravi (prim. cerkveni prepis „osifljanov“ z „zavolžskimi starci“ l. 1503)! Naloga menihov je globoko notranje duševno delo, povzdigovanje nad človeške misli in strasti. Samostansko zemljo bo v novi Rusiji zadela pač ista usoda kakor druga veleposestva. Ni si mogoče misliti, da bo država prepustila „vzgojno, socijalno, karitativno in izobraževalno delo“ samostanom. Vprašanje je tudi, ali bodo katoliški samostani lahko še zanaprej izdelovali razno blago, prodajali bonbone in sir, importirali čaj in kakao, kakor se to še sedaj marsikje godi.

Grivec vidi v ruskih demokratičnih težnjah, ki se hočejo uveljaviti v cerkvi, n. pr. v udeležbi ljudskih zastopnikov pri volitvi župnika in oskrbi cerkvenega premoženja, le prezbiterijanstvo

(34). Njemu je to nezakonito vsiljevanje, dogmi protivno krajsanje pravic redne cerkvene oblasti in učenštva. Kljub temu bo prišlo versko gibanje ruske inteligence, pri Grivcu omenjeno na str. 105, gotovo do spoznanja, da mora cerkev obstoječo socialno krivico zmanjšati, ne pa povečati. To je cerkev dolžna v moralnem oziru n. pr. vsakemu nezakonskemu otroku, ki doslej ni smel nositi očetovega imena. V materijalnem oziru pa je cerkev to dolžna n. pr. vsakemu župniku, ki je na Ruskem doslej bil brez plače v gotovini in vsled tega več ali manj navezan na nabiranje v cerkvi in plačila za svoja pota k bolniku, novorojenčku i. t. d., kar je povzročilo mnogo neprilike med njim in farani. Do zdaj so bile v Rusiji vse bolj ugledne cerkvene službe — škofovstvo, vodstvo duhovnih semenišč — izključni privilegij redovnikov. Svetski oženjeni duhovščini je bila pot k višjim službam zaprta. Vsled tega razmerje med obema grupama ni bilo baš prijazno; vse to razlaga Grivec na str. 67—68. Pristaši cerkvene reforme, dodam jaz, so na Ruskem deloma za to, da se naj škofje izbirajo iz starejših svetnih duhovnikov, ki bi bili bolj poklicani za reševanje administrativnih ali težavnih življenjskih zadev (razporoka!), nego samotari menihi. Ali bo Grivec temu pritrnil? S tem bi dobili samo obnovljeno stanje apostolskih časov, ko se je učilo: „postavite za škofa le takega, ki je dobro odgojil svoje otroke.“ To bi bil potem slučaj, v katerem bi se dalo premagati vzajemno nasprotje. — Dalje morajo sedaj ruski duhovniki — beseda „pop“, ki jo rabi Grivec, je tudi v ruščini žaljiva! — biti oženjeni, oženiti pa se smejo samo enkrat. Ako umre duhovniku žena in mu zapusti kopico malih otrok, kaj mu preostaja? Oženiti se ne sme več, vzame si torej kako oskrbnico ali kuharico, ki naj gleda na sirote. Komur je za ugled duhovništva, bo hotel, da se v takih slučajih dovoli zopetna ženitev. Cerkev pa opozarja na apostolove besede: „postavite za svečenika moža *ene* žene!“ — in Grivec ji bo pritrjeval! To je zopet slučaj, v katerem ne bodo nobeni moralični pomiselki omehčali doslednega dogmatičnega stališča. Za Grivca ni mogoč kompromis s takim „mlačnim krščanstvom“, z grešnim „modernizmom“, pri katerem „se verska resnica ravna po ljudstvu in je zavest in vest edino versko merilo (45)“. Ti dve stališči se ne dasta zediniti. Omeniti moram samo, da slika ruskega cerkvenega življenja v ruski pravoslavni luči, ki nam jo poda Grivec (66), govori pred vsem le o iskrenosti ruskega samobičanja in hrepenenja po obnovljenju.

Tudi katoliškim razmeram bi se dalo očitati marsikaj. Grivcu ugaja strpnost ruske cerkve (v primeru z grško 16, 27). Ako katoliška cerkev noče ostati osamljena, mora tudi nekoliko revidirati svoje stališče glede „modernih zmotnih idej (43).“ Sicer se bodo pravoslavni slej ko prej (kar je sicer manj naravno) bolj razumeli s protestanti in anglikani. (Prim. poročilo „Slovenca“ 4. I. 1919 o zbližanju angleške in srbske cerkve!)

Grivec povdarja, da delo za zedinjenje ne ostane brezuspešno tudi tedaj, če ne da takoj vidnih sadov. „Tudi v najbolj neugodnem slučaju bo to delo velike važnosti za napredek vere in kulture. Zapadni Slovani si bodo priborili ugled pri kulturnih narodih ter si zagotovili važno mesto v okviru katoliške cerkve. Krasno polje za samoodločbo, katero bi nam radi priznali vsi kulturni narodi. (Str. 115. Podčrtal pisatelj sam).“ — Bolj neposredna očitna zasluga knjige je obilno gradivo, jasni in razmeroma podrobni pregled moderne ruske, na Vladimiru Solovjevu sloneče mistike in zanesljive podobe iz verskega življenja preprostega ljudstva. Netočna pa je trditev, da pravoslavje nima samostojne filozofije in apologetike (102); tukaj bi opozoril samo na knjigo profesorja troicko-sergijske akademije Florinskega „Stolp i utverždenije istiny. V Moskvi, 1914.“

Grivcu samemu je jasno, da sedaj „povsod zmagujejo moderne demokratične in ustavne ideje (102).“ Ali bo torej cerkev lahko ohranila „tesno zvezo z verskim življenjem ljudstva (65)“, ako se bo tem idejam stavila zoper? Ali ji bo mogoče „boriti se z modernim brezverstvom, odbijati napade na vero in cerkev ter tekrovati z napredujočo svetno znanostjo in izobrazbo (111)“, ako se bo venomer le upirala in bo versko življenje še bolj ko zdaj (v Rusiji, n. pr.) šlo mimo cerkve? Moje mnenje, mnenje pravoslavnega Rusa, sicer ne duhovnika, je, da bo cerkev zgubila na ugledu in vplivu, če bo ovirala demokratičen verski razvoj. Tega prepričanja mi ne narekuje kako sovraštvo do katolištva, temveč ljubezen do domače cerkve. Upam, da bo Grivec to spoznal in me razumel, ako končam z znanimi apostolovimi besedami: „Ali ne veste, da okisa malo drožje celo testo? Očistite torej staro drožje, da postanete novo testo (I Kor, 5, 6—8).“

